

ՀՏԴ՝ 902/903

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-5

ՀԱՆԳՈՒՅՆ ՏԱՐՈՆԻ ԵՎ ԲԶՆՈՒՆԻՔԻ ԱՐՏՈՆՅԱԼ
ԴԱՍԵՐՆ ՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Մարգիս Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Հասունվա, Խախա, խեթ թագավոր, կառամարտիկներ, երկվորյակներ, Արևի աստված, Ամպրոպի աստված, միություն:*

Հոդվածում քննարկվել են հնագույն Տարոնի և Բզնունիքի արտոնյալ զինվորական ու քրմական դասերի գոյությունը հաստատող խեթական (գրավոր) և հայկական (գրավոր ու բանավոր) աղբյուրների տեղեկությունները, դրանց՝ երկվորյակների պաշտամունքի հետ ունեցած առնչությունները, այդ պաշտամունքը՝ որպես հնագույն Տարոնի և Բզնունիքի դաշնային միությունն ամրապնդած գաղափարախոսական հենք: Ցույց է տրվում, որ դրանում իր դերն է ունեցել նաև զինվորական ու քրմական դասերը ներկայացրած կառամարտիկների գույզի և երկվորյակ աստվածությունների կերպարի համադրման հանգամանքը՝ իր հետքը թողած գույզով հանդես եկած ուրարտական հեծյալների վրա:

Նախաբան. Գրավոր առաջին ստույգ տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհի և նրա բնակիչ հայախոս էթնոսի մասին մեզ տալիս է խեթ թագավոր Խաթուսիլի I-ի (մ.թ.ա. 1650-1620 թթ.)¹ Տարեգրությունը²: Խեթ թագավորներից սա առաջինն էր,

¹ **Ceram C.W.**, Le secret des Hittites. Découverte d'un ancien empire. Librairie Plon. Paris.-1955. p 278.

Այսուհետև ևս խեթ թագավորների գահատարիները բերվում են ըստ Ceram, Le secret, p. 278:

²«Keilschrifttexte aus Boghazköi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft), Leipzig-Berlin. 1916-1926, X2 und X1 (այսուհետև՝ KBo): Ռուսերեն թարգմանությունը և ծանոթագրությունները **Վ.Վ. Իվանովի** (տե՛ս «Хрестоматия по истории древнего Востока». Часть первая. «Высшая школа». -1980. С. 263-266. այսուհետև՝ Хрестоматия I): Մենք օգտվել ենք արաբից (-Ս.Պ.):

որ անցել էր Եփրատը և իր բանակով հասել մինչև Վանա լճի արևմտյան ափ: Ցավոք սրտի, այս վստահելի աղբյուրը անհրաժեշտ ուշադրության չի արժանացել հայագիտական հետազոտություններում: «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» առաջին հատորում³ անգամ նրանից որևէ մեջբերում չկա: Հայոց պատմությանը վերաբերող խեթական սեպագիր արձանագրություններից այնտեղ մեջբերումներ են արված՝ սկսած խեթ թագավոր Տուդիսալիյա III-ի (մ.թ.ա. 1400-1380 թթ.) ժամանակվանից, ասել է՝ սրան նախորդած 250 տարվա անտեսումով⁴: Այնինչ, հենց Խաթուսիլի I-ի տարեգրության մեջ մեր պատմությանը վերաբերող թանկարժեք տեղեկություններ կան: Դրանցից է, օրինակ, Խախա քաղաքի տաճարներից մեկից ավար վերցրած «ոսկե քթով նավի» հիշատակումը⁵: Սրանից պարզվում է, որ՝ ա/ դա ծիսական նպատակներով օգտագործվող նավ է եղել (հակառակ դեպքում ավար կտարվեր միայն «ոսկեպատ քիթը»), բ/ որ այն Արևի աստծուն ձուլված նավ է եղել (ոսկին Արևի աստծու մետաղն էր), ուստի խեթ թագավորը Խախա քաղաքից տարված նավը նվիրել էր խեթական Արիննա քաղաքի՝ իրեն հովանավորող Արևի դիցուհուն, գ/ որ Խաթուսիլի I-ի արևելյան արշավանքի վերջին թիրախ Խախա քաղաքը գտնվել է Վանա լճի արևմտյան ափին կամ նրա մոտերքում:

Մեկ ուրիշ ուշագրավ վկայություն. Հասուվա երկրի (հետագայում՝ Տարոն) ցեղապետ-արքային Խաթուսիլի I-ը կոչում է «Տավանանայի որդի», որը խեթերենում նշանակում էր «թագուհու որդի»⁶: Խեթերի թագուհին պարզապես թագավորի կինը չէր, այլ լայն արտոնություններ ունեցող նրա գլխավոր կինը: Գահաժառանգումը տեղի էր ունենում նրա միջոցով: Սովորաբար, հանգուցյալ թագավորին փոխարինում էր կամ թագուհու եղբորորդին, կամ թագավորի փեսան՝ գլխավոր տիկնոջից ծնված արքայադստեր ամուսինը⁷: Տելեպինու թագավորի մ.թ.ա. 1525 թ. իրագործած բարեփոխումով ժառանգելու իրավունք ստացան արքայատոհմի միայն արական գծով ներկայացուցիչները: Այդ հին կարգը գործել է նաև Հասուվա երկրում: Ավելին, Խաթուսիլի I-ը վկայում է, որ հասուվացիներն իրենց ցեղապետ-արքային գահընկեց էին արել: Այստեղից հետևում է, որ Հասուվայում ևս գործել է խեթական պանկուսի կամ տուլիյայի⁸ լիագորություններով օժտված մի հաստատություն:

³ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» (այսուհետև՝ ՀԺՊՔր), Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հ. 1, Երևան, 1981:

⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵ Хрестоматия I. С. 265.

⁶ Խաթուսիլի I-ի նախորդի՝ Հին խեթական թագավորության թագավոր Լարարնա//Տարարնա I-ի անունը այսուհետև դարձել էր խեթ թագավորների տիտղոսը (տե՛ս **Ceram**, նշվ. աշխ., էջ 126, **Авдиев В. И.** История древнего Востока. Госиздат политической литературы. Ленинград. -1953. С. 332; **Герни О. Р.** Хетты. Изд-во «Наука». Москва. -1987.С.60): Ճիշտ նույն կերպ նրա տիկնոջ Տավանաննա անունը դարձել էր խեթ թագուհիների տիտղոսը (տե՛ս **Герни О.Р.**, նշվ. աշխ., էջ 62):

⁷ Տե՛ս Хрестоматия I. С. 265. Пр. 2; **Довгяло Г. И.** О характере наследования царской власти у хеттов в эпоху Древнего царства//«Вестник древней истории». Москва. -1964. № 1. С. 23-24; **Герни**, նշվ. աշխ., էջ 62, 190:

⁸ Խեթական պանկուսի և տուլիյայի վերաբերյալ տե՛ս «История древнего Востока». Под ред. **В. И. Кузицина**. «Высшая школа». Москва. -1979. С. 199-200; **Авдиев В. И.**, նշվ. աշխ., էջ 333:

1. Խեթ-հայկական բախումները

Խեթական թագավորները հետիոտն ու կառամարտիկ զորամասերից բաղկացած իրենց մեծ բանակները Հայկական լեռնաշխարհի երկրների դեմ հանելիս նախընտրում էին արշավել երկու բանուկ ճանապարհներից որևէ մեկով: Դրանցից առաջինը Արևելյան Եփրատի (Արածանի) հոսանքն ի վեր, գետափնյա շրջաններով բերում էր լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններ և Վանա լճի հյուսիսային ու արևմտյան ափեր, իսկ երկրորդը՝ Արևմտյան Եփրատի մեծ ոլորանի կողմից, նրա հոսանքն ի վեր առափնյա շրջաններով բերում էր գետի ակունքների շրջան և Ճորոխ գետի ավազան: Դրանցից առաջին ճանապարհով էին ներխուժել, օրինակ, Խաթուսիլի I-ի և նրա հաջորդ Մուրսիլի I-ի (մ.թ.ա. 1620-1590 թթ.) բանակները⁹: Նրանց հաջորդներն օգտվում էին նաև երկրորդ ճանապարհից: Այդպես էր վարվել, օրինակ, Մուրսիլի II-ը (մ.թ.ա. 1345-1315 թթ.), որն ուղղակի հայտարարում էր. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, երկրորդ ճանապարհով գնացի Ազգի երկիր»¹⁰:

Արդեն Խաթուսիլի I-ից սկսած՝ հզորացած խեթական թագավորության գահակալները ձգտում էին հասնել Հայկական լեռնաշխարհի նկատմամբ իրենց ռազմավարական և տնտեսական հեռահար նպատակների իրագործմանը: Դրանք էին՝ ա) Խոչընդոտել լեռնաշխարհի էթնիկապես միատարր ցեղային երկրների միավորմանը ռազմական, վարչական և կրոնական միասնության տանող ցեղամիությունների մեջ¹¹: բ) Խաթուսիլի I-ից և Մուրսիլի I-ից սկսած՝ խեթ արքաները ձգտում էին իրենց գերիշխանությունը հաստատել Եփրատ գետից արևելք ընկած Հայկական Տավրոսի ցեղային երկրների վրա և դրանով իսկ խափանել այստեղից իրենց գլխավոր հակառակորդ Միտանիին մետաղի ու փայտանյութի մատակարարումը (սրանք չափազանց կարևոր էին մարտակառքերի պատրաստման համար): գ) Այդ ցեղային երկրների հպատակեցումը խեթերին հնարավորություն կտար Բիթլիսի լեռնանցքով դուրս գալ Ասորեստանյան հարթավայր, որտեղ նրանց սպասում էր Միտանիի լուծը թոթափելու պատրաստ Աշուր քաղաք-պետությունը: Նրա հետ դաշնակցած՝ խեթերը կարող էին Միտանիին հարվածել նաև թիկունքից և վերականգնել իրար հետ ունեցած վաղեմի առևտրա-տնտեսական կապերը: զ) Խեթ թագավորները երբևէ աչքաթող չէին անում նաև Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային երկրներից թանկարժեք մետաղներ, այլ հարուստ ավար և ռազմագերիներ ձեռք բերելու հնարավորությունները: Խաթուսիլի I-ը Հասուվայի մասին ասում էր. «Այդ երկրի արծաթին ու ոսկուն հաշիվ չկար»¹², իսկ արհեստավարժ զինվորական-

⁹ Хрестоматия I. С. 264-265; «Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Staatliche Museum zu Berlin, Vorderasiatische Abt)», այսուհետև՝ KUB. Berlin -1923-1939. XXXI. 64. II; **Պետրոսյան Ս. Գ.**, Մուրսիլի I-ի արևելյան արշավանքի երթուղին // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» (այսուհետև՝ «ԳԱ»), հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 53-60:

¹⁰ ՀԺՊՔԲ, հ. I, էջ 10:

¹¹ Այդպես էր վարվել Մուրսիլի II-ը կասկյան ցեղերի դեպքում՝ պատճառաբանելով, որ «Պիխունիյան կասկերի երկրում չէր իշխում այնպես, ինչպես ընդունված էր նրանց մոտ: Կասկերի երկրում միանձնյա չէին իշխում: Իսկ նշյալ Պիխունիյան թագավորավայել էր իշխում» (**Ղազարյան Ռ.**, Մուրսիլի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, «Խեթական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2013, էջ 53):

¹² Хрестоматия I. С. 264.

ներ եղած հայկական ռազմագերիները մշտապես համալրում էին խեթական բանակների շարքերը:

Խաթուսիլի I-ը, իր արևելյան արշավանքի նկարագրությունն անելուց առաջ, համառոտ պատմում է Ադալուր լեռան մոտ Հասուվա և Խալպա (Հալեպ) երկրների միացյալ բանակների դեմ տարած հաղթանակի մասին: Սրանցից առաջինը հետագա Տարոնն¹³ է, իսկ երկրորդը՝ Յամխադի հյուսիսատրիքյան թագավորությունը՝ կոչված իր մայրաքաղաքի անունով: Դրանից հետո խեթ թագավորը շարունակում է. «Ընդամենը մի քանի օր անց ես անցա Պուրանա գետը, և Հասուվա երկիրն ինչպես առյուծ ես ոտնատակ տվի»¹⁴: Վերջինիս նվաճումից հետո Խաթուսիլի I-ը իր բանակով ներխուժել էր հարևան Խախա երկիր և գրավել անգամ նրա արքայանիստ Խախա քաղաքը¹⁵: Այս քաղաքը չէր կարող գտնվել Հայկական լեռնաշխարհից դուրս կամ նույնանալ Երզնկայի շրջանի հետագա Խախ գյուղի հետ¹⁶ այն պարզ պատճառով, որ Խաթուսիլի I-ի արևելյան արշավանքի ընդհանուր ուղղությունը «առաջին ճանապարհով» էր՝ Արածանիի հոսանքն ի վեր, իսկ նրա վերջնակետը դարձել էր Հասուվայից արևելք՝ Վանա լճին մերձ գտնված Խախան, որն, ըստ Տարեգրության, «Արևի աստվածության երկրներից» մեկի արքայանիստն էր:

2. «Արևի աստվածության երկիր» Բզունիքը

Խախա երկիրը իր կենտրոնական բնակավայրի՝ իր ցեղապետ-արքայի նստավայրի անունով են խեթերը կոչել *Խախա* (Ḫaḫḫa): Դա Մեծ Հայքի Բզունիք գավառի տարածքն է: *Խախա* անվան հիշատակն ենք մենք տեսնում XX դարի սկզբների իր գոյությունը դեռևս պահպանած Բիթլիսի գավառի Դատվանի գավառակի *Խախրե* գյուղի անվան մեջ: Վերջինս գտնվում էր Վանա լճից 6 կմ հեռավորության վրա¹⁷: *Խախրե/Ḫaḫḫa* նույնացմամբ մենք գործ կունենանք արևի պաշտամունքի տեղանվանական դրսևորման հետ, որովհետև *Խախրե* ձևը ենթադրում է նախնական **Խախ-արե* ձևից իր առաջացումը: Նույնպիսի հնչյունական անցումներ (շեշտակիր վերջնականիկն նախորդած միջնաձայն *ա*-ի հնչյունափոխություն և սղում) տեղի են ունեցել հայերեն բազմաթիվ բառերում. հմմտ. *աշակերտ>աշկերտ,բաղանիք>բաղնիք, դաղարեկ>դաղրեկ, դարապաս>դարպաս, վարդապետ>վարպետ*, և այլն: *Խախրե* բնակավայրը այդպես է կոչվել Խաթուսիլի I-ի Տարեգրության մեջ հիշատակված «Արևի աստվածության երկրներից» մեկում գտնվելու, արևի աստվածության պաշտամունքի կենտրոն լինելու պատճառով: Մեր կարծիքով, **խախ*-ը եղել է առավոտյան արևին տրված մակդիր-մականուն և պահպանված է Մշո, Ալաշկերտի և Կարնո բարբառների *խախանդ* «հանդարտ, հան-

¹³ Պետրոսյան Ս. Գ., նշվ. աշխ., էջ 56-58:

¹⁴ Хрестоматия I. С. 264.

¹⁵ Хрестоматия I. С. 265.

¹⁶ **Хачатрян В.** Восточные провинции Хеттской империи. Ереван. -1971. С.53; **Խաչատրյան Վ.**, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 35-36, 42: Խախա քաղաքի տարբեր տեղորոշումները՝ համապատասխան գրականության հղումով տե՛ս **Քոսյան Ա.Վ.**, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 51-52:

¹⁷ **Ա.Ղո.** Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 86: **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ.** և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Երևան, 1988, էջ 629:

գիստ» բառերում¹⁸: *Խախ-անդ* բաղադրիչներից բաղկացած բառի *-անդ* վերջածանցի համար հմմտ. *աղանդ, աւանդ, եռանդ, մարմանդ* բառերի համապատասխան վերջածանցները:

Հնում Վանա լիճը հայտնի էր *Բզնունեաց* ծով անունով: Եթե մեր նախնիները լճի անվանադրի պատվին արժանացրել էին Բզնունիք գավառը, ուրեմն, նա լիճը շրջապատած գավառներից ամենաանվանին է եղել: Բայց մեր մատենագիրների ապրած ժամանակաշրջաններում Բզնունիքը այդպիսի համարում չի ունեցել, այդուհանդերձ՝ հեթանոսական դարերում կարող էր ունենալ, որովհետև այդ դարաշրջաններում նա արևի և Արևի աստծու պաշտամունքի կարևոր կենտրոններից էր: *Բզնունիք* գավառանունն արդեն ենթադրում է գավառի՝ արևապաշտության կենտրոններից լինելու հանգամանքը: Նրա անվան և *Բզնունի* տոհմանվան հիմքում (հակառակ Մովսես Խորենացու ավանդած ժողովրդական ստուգաբանության) ոչ թե *Բազ* անձնանունն է, այլ *բուզի* բառը. *Բզնունի***բուզի-ն-ունի*: *Բուզի*-ի բացատրությունը գտնում ենք միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում. «*Բուզի*-արեգակն»¹⁹: Հմմտ. *-ի* վերջածանցը բուսական և կենդանական աշխարհներին վերաբերող *այգի, բարդի, մայրի, հացի, գոճի, մոզի, ջորի* և այլ բառերում: *Բուզի* բառի արմատը նույնն է հնդեվրոպական ծագումով *բուծ* «կաթնակեր գառնուկ կամ ուլիկ» բառի հետ: *Բուզի* և *բուծ* բառերի արմատակիցներ լինելու հանգամանքը զարմանալի չի թվա, եթե նկատի առնենք իմաստային նույնպիսի զարգացման հետևանքն արձանագրած և վաղ հ.-ե. DY արմատից ծագած ազգակից լեզուների բառերը: Դրանց մի մասը ունեն «այծ», «այծենի», «տիկ», «պարկապզուկ», իսկ մյուս մասը՝ «աստվածություն», «լույս», «ամպրոպ» և այլն իմաստներ²⁰: Հմմտ. հայ. *տիկ* «տկճոր, պարկապզուկ» («այծ») և *տիւ* «ցերեկ, օրվա լուսավոր մասը»:

Վերևում նշվեց, որ հասուկացիները, դժգոհ լինելով իրենց ցեղապետ արքայից, սրան գահընկեց էին արել, իսկ սա ինչ-որ չբացահայտված հանգամանքներում (Տարեգրությունն այստեղ լռում է) հայտնվել էր խելթ թագավորի մոտ: Խաթուսիլի I-ը գլխատել էր նրան, իսկ Հասուկան նվաճելուց հետո շարունակել էր արշավանքը, բայց արդեն՝ Հասուկայի հարևան և դաշնակից Խախա երկրի դեմ: Սրա Ձիպասնա քաղաքի անունը երրորդ անգամ Խաթուսիլի I-ը տալիս է նրա գրավման առիթով. «Եվ Ձիպասնա քաղաքը ես ավերեցի և նրանից աստվածներին վերցրի և դրանք տվեցի Արիննա քաղաքի Արևի աստվածությանը: Եվ Խախա քաղաք ես գնացի»²¹: Ձիպասնայից հափշտակված կուռքերը խեթական Արևի դիցուհու տաճարին նվիրելիս, Խաթուսիլի թագավորը,

¹⁸ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. X, Երևան, 1967, էջ 608; հ. XIII, Երևան, 1985, էջ 516: **Գրիգորյան Ռ.**, Գեղարքունիք, «Հայ ազգագրություն և բնահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», 14, Երևան, 1983, էջ 77: Իմ մանկության և պատանեկության տարիներին՝ 1950-ական թթ., Գյումրի-Լենինականում *խախանդ* բառը նույն իմաստներով (նաև բայական *խախընդավ, խախընդվան* ձևերով) գործածության մեջ էր (-Ս.Պ.):

¹⁹ «Բառգիրք հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Հ.Ամալյանի**, Երևան, 1975, էջ 58:

²⁰ **Андреев Н. Д.** Раннеиндоевропейский праязык. Москва. -1986. С. 86-87.

²¹ Хрестоматия I. С. 265.

բնականաբար, նկատի էր առել դրանց՝ Արևի աստծու պաշտամունքին առնչված լինելու հանգամանքը:

3. Արևի և Ամպրոպի երկվորյակ աստվածների պաշտամունքը

Խաթուսիի I-ի խեթական բանակը Ջիպասնա քաղաքից հետո գրավել էր Խաթուսի երկրի նույնանուն արքայանիստ քաղաքը: Սրա գրավման մասին խեթ արքան իր Տարեգրության մեջ ասում է. «Եվ Խաթուսի քաղաք ես մտա: Խաթուսի քաղաքի դարպասների մոտ ես երիցս մարտ տվեցի և Խաթուսի քաղաքը ես ոչնչացրի: Նրա ունեցվածքն էլ վերցրի և իմ քաղաք Խաթուսա ուղարկեցի: Երկու սայլ բեռնված արծաթով: Մեկ ծածկով կառք, մեկ արծաթյա անկողին, մեկ ոսկե սեղան, մեկ արծաթե սեղան՝ Խաթուսի քաղաքի աստվածների, մեկ արծաթե ցուլ, մեկ նավ, որի քիթը ոսկեպատ էր, մեծ արքա Տաբարնան (նույն ինքը՝ Խաթուսիի I-ը - Ս. Պ.) տարավ Խաթուսի քաղաքից և տվեց Արևի դիցուհուն»²²: Հստակ չէ, թե հափշտակած թանկարժեք իրերից որոնք ո՞ր աստծուն են ձեռնարկված եղել: Պատճառն այն է, որ դրանք բոլորը, ըստ երևույթին, միևնույն տաճարից են տարվել: Այդ դեպքում մնում է ենթադրել, որ Խաթուսի քաղաքի գլխավոր տաճարը ձեռնարկված է եղել Ամպրոպի և Արևի աստվածների միասնական պաշտամունքին: Կասկած չի կարող, որ Արևի աստվածությանն են պատկանել ինչպես «մեկ ոսկե սեղանը», այնպես էլ «մեկ ոսկեպատ քթով նավը», որը նախատեսված է եղել Վանա լճում ծնվող Արևի աստծու ծիսական նավարկության համար:

Խաթուսիի I-ի տարած ավարի մեջ կարելի է առանձնացնել նաև Խաթուսի քաղաքի Ամպրոպի աստծուն պատկանած «մեկ արծաթե անկողինը», «մեկ արծաթե սեղանը», «մեկ արծաթե ցուլը»: Վերջինի առթիվ նկատի առնենք, որ Մերձավոր Արևելքի շատ երկրների նման՝ Հայկական լեռնաշխարհում ևս ցուլը համարվում էր Ամպրոպի աստծու սրբազան կենդանին և խորհրդանիշը²³: Խաթուսիից տարված երկու սայլաբեռ արծաթը ևս, ամենայն հավանականությամբ, Ամպրոպի աստծուն ձեռնարկված ծիսական նպատակներով գործածված իրերից է բաղկացած եղել: Ինչպես ոսկին էր համարվում՝ իր գույնի պատճառով, Արևի աստծուն ձեռնարկված մետաղ, այնպես էլ արծաթն էր իր գույնի պատճառով (կայծակի նման) համարվում Ամպրոպի աստծուն ձեռնարկված մետաղ:

Արևի և Ամպրոպի աստվածների զույգով պաշտամունքը (անգամ միևնույն տաճարում) հնդեվրոպական ակունքներ ունենալով՝ պայմանավորված հնագույն հնդեվրոպական հասարակության երկմիասնական (դուալ) կառուցվածքով²⁴: Հնդեվրոպացիների երկու գլխավոր աստվածություններից առաջինը եղել է գերագույն աստվածություն, պարզ երկնքի և արևի աստվածություն, քրմական գործառույթներով օժտված և պտղաբերության հովանավոր աստվածություն, իսկ երկրորդը եղել է ոչ գերագույն աստվա-

²² Хрестоматия I. С. 265.

²³ Piotrovsky B. B. Ourartou, «Archaeologia Mundi» Les Éditions Nagel, Genève-Paris-Munich, 1970, p. 69, 128; Հմայսլյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 41-43: Խաթուսիի I-ի Հասուվայից տարած ավարի մեջ եղել են նաև ցուլի արծաթե երկու արձաններ: Հավանաբար, դրանք ձեռնարկված են եղել Թեշուբ/Ամպրոպի աստծու ուղեկից զույգ ցուլերին: Դրանց մասին տե՛ս Герни О.П., նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁴ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси. Т. I-II. -1984. Т. II. С. 776.

ծություն, ամպրոպային երկնամերձ ժայռի ու կայծակի աստվածություն, ռազմական գործառույթներով օժտված և տնտեսական գործունեության ու պտղաբերության հովանավոր աստվածություն²⁵: Ըստ այսմ, հնդեվրոպական ավանդույթը պահպանած Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային երկրներն ունենում էին երկու առաջնորդ արքաներ՝ քուրմ-արքա և զինվոր-արքա, որոնցից գերագույնի կարգավիճակը որոշում էր հասարակությունը՝ իր առաջնային պահանջարկներից ելնելով:

Խախա երկրում Արևի աստծու գերագույն լինելը բխում է նրանից, որ նա մեկն էր Վանա լճի շրջակայքը բռնած «Արևի աստվածության երկրներ»-ից: Իսկ որ այդ աստծու հովանավորյալը եղել է քուրմ-արքա, պարզվում է հայոց հին ավանդագրույցից, ըստ որի՝ Բզնունի տոհմի հիմնադիրը որդին էր Հայկ նահապետի Մանավազ որդու: Մա Հայկի քուրմ որդին էր՝ սոցիալական եռյակ կազմած իր եղբայրներ հողագործ Արամանյակի և զինվոր Խոռի հետ: Ավանդագրույցը վկայում է. Արամանյակը «թողեալ գերկուս յեղբարց իւրոց՝ զԽոռ և զՄանաւազ ամենայն աղիսին իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, եւ գորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա *Բազ յարեւստից հիւսիսայ գեղր ծովուն Աղւոյ*, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս զՄանաւազեան եւ Բզնունեաց, եւ Որդունին անուանեալ...»²⁶: Բզնունիք գավառի՝ որպէս նախկին քրմապատկան տարածքի մասին վկայում է նաև V դարում նրա կաթողիկոսական տիրույթ²⁷ լինելու փաստը: Մեծ Հայքի թագավոր Խոսրով Կոտակը (330-338 թթ.) Բզնունի նախարարական տոհմը բնաջնջել տալուց հետո բռնագրավել էր նրա տիրույթ Բզնունիք գավառը²⁸, որն այնուհետև հանձնվել էր եկեղեցուն: Ուրեմն, իսկապէս Խախա-Բզնունիքում ի սկզբանէ, ինչպէս հնդեվրոպական ավանդույթն էր պահանջում, գերագույնը զույգ աստվածներից համարվել է Արևի աստվածը, իսկ իշխանության առաջին դեմքը մնում էր նրա հովանավորյալ քուրմ-արքան՝ Բզնունի տոհմի նահապետը:

Չույգ աստվածները պաշտվում էին նաև հարևան և դաշնակից Հասուվայում, բայց գերագույն աստված այնտեղ համարվում էր Ամպրոպի աստվածը: Խաթունիլի I-ի զինվորներն այստեղ կողոպտել էին երկու տաճար, որոնց հետին պատերը ոսկեպատ և արծաթապատ էին, իսկ դռները՝ ոսկուց ու արծաթից: Անշուշտ, այդ տաճարներից ոսկեպատած պատովն ու ոսկե դռնովը՝ ձոնված է եղել Արևի, իսկ արծաթապատած պատովն ու արծաթե դռնովը՝ Ամպրոպի աստծուն: Տաճարների այդ զույգը, հավանաբար, գտնվել են Տարոնի Քարքէ լեռան շրջանում, որտեղ նախաքրիստոնեական դարերում գտնվում էին Գիսանե և Դեմետր աստվածային եղբայրների տաճարները: Խախա-Բզնունիքի հարավային հարևան Ասուվայում (հետագա Երեւարք գավառը) մ.թ.ա. XV դ.

²⁵ Гамкредидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси. Т. I-II. -1984. Т. II. С. 776, էջ 793-794:

²⁶ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Ս. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Երևան, 1981, գիրք Ա, գլ. Ժբ:

²⁷ Փաւստոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, Երևան, 1987, գիրք Գ, գլ. Ը:

²⁸ Նույնը: Այլ մեկնաբանությամբ՝ տե՛ս Խորենացի, Գ, բ:

կեսերին գործում էին առաջնորդներ Պիյաինարան և Կուկուլին²⁹, որոնցից առաջինը զինվոր-արքան էր՝ Ամպրոպի աստծու երկրային փոխանորդը, իսկ երկրորդը քուրմ արքան էր՝ Արևի աստծու երկրային փոխանորդը³⁰:

Մինչև Հասուվա երկրի դեմ ձեռնարկած արշավանքին անդրադառնալը Խաթու-սիլի I-ը համառոտ նկարագրությունն է արել Հասուվայի և Խալպայի միացյալ բանակների դեմ իր տարած հաղթանակի, ապա թվարկել հաղթանակի շնորհիվ իր ձեռք բերած ավարը: Թվարկումն սկսվում է «Արմարուքի Ամպրոպի աստծու պատկերով» և «Խալպա քաղաքի տեր Ամպրոպի աստծու պատկերով», որոնց հետևում է այլ աստվածություններին³¹: Անկասկած հաղթող խեթ արքան պարտված երկրների կուռքերը թվարկում է ըստ այդ երկրների ունեցած կարևորության: Ասել է թե՛ առաջինը լինելու է Հասուվայի գերագույն աստվածը, որ այստեղ հանդես է գալիս ինչ-որ Արմարուքի (Armaruk) առնչությամբ: Մեր կարծիքով, Arm-ar-uk բաղադրիչներով կազմված այս բառի առաջին բաղադրիչը՝ *արմ-ը, հայերեն զուգահեռն է հին հունարեն ἄρμα «ձիակառք, մարտակառք»³² բառի: Հայկական լեռնաշխարհում մարտակառքի և նրա նախատիպ երկանիվ ձիասայլի շատ վաղ գործածության մասին խոսում են Հայաստանի ժայռապատկերները:³³ Իսկ մեր *արմա-ի զուգահեռներից են նաև հայ. *յարմար* բառի *արմ* հիմքը, հուն ἄρμος «կցվածք, հավելված», լատին. arma «հարմարանք, սարք», ավեստ. arəm «հարմար, համապատասխան» և հին պլավ. jarimъ «լուծ» (որից՝ ռուս. ярем, ярмо «լուծ, լծասարք») բառերը³⁴: Հայ. *յարմար* բառը կազմված է *արմ հիմքին *յ* նախդիրի և *-ար* վերջածանցի հավելումով³⁵: Բերված բոլոր բառերը կազմվել են հ. -ե. *ar- «կցորդել, միացնել, արվեստով հորինել» արմատից -m ածականով³⁶: Մեր բառի *-ար* վերջածանցի համար հմմտ. *արդ-ար*, *գալ-ար*, *դալ-ար*, *կերպ-ար* և այլն:

Կառամարտիկ զույգի և երկվորյակների կերպարների համադրման բազմաթիվ օրինակներից այժմ անդրադառնանք *արմ հիմքին առնչվող հեթիաթային զույգի *Արմեն* և *Ջարմեն* անուններին: Արցախյան «Արմենը նաև Ջարմենը» հեթիաթից³⁷ հայտնի երկվորյակ այս եղբայրների անձնանունների *-են* բաղադրիչները արտացոլում են *-ին* վերջածանցի (հմմտ. *ամուսին*, *գետին*, *դեղին*, *Լուսին*, *խորին*, *ստորին* և այլն) ավելի հին ձևը: Այս երկվորյակների անունների շատ հին լինելու մասին խոսում է նաև *Արմեն* < *արմ-են անձնանվան երկվորյակ *Ջարմեն* < *q-արմ-են անվան մեջ նախաձայն *q-*

²⁹ KUB. XXIII 11, XXII 14.

³⁰ Պետրոսյան Ս. Գ., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստիտուտը // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, թիվ 3, էջ 261-276:

³¹ Хрестоматия I. С. 264.

³² «Древнегреческо-русский словарь». Т. I. Москва. -1958. С. 236.

³³ Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 4, Ժայռապատկերներ», Երևան, 1970, նկ. 117-V և 276-II:

³⁴ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. նշվ. աշխ., հ. II, էջ 723, 731, Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Երևան, 1977, հ. III, էջ 389-390:

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 387-388:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 388:

³⁷ «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», հ.V, Երևան, 1966, էջ 142-148: *Արմեն* և *Ջարմեն* հմմտ. *ամպ ու գամպ* (<q-ամպ), *արդ ու զարդ* (<q-արդ):

ի առկայությունը: Մա հայերենի *q*- սաստկական նախածանցն է՝ առկա նաև նույնպես շատ հին և նույնարմատ *Ջարմայր* <**q-արմ-այր* անվան մեջ: *Արմեն* անվան *q*- սաստկականով գործածումը՝ որպես երկրորդ երկվորյակի անուն, թույլ չի տալիս դա նույնացնել «հայ» նշանակող և օտարների գործածած *արմեն* ցեղանվան հետ, որի գործածումը՝ որպես անձնանուն XX դարից է (ի դեպ, հեքիաթասացը՝ շուշեցի Փիրուզա Տեր-Հովհաննիսյանը, ծնվել էր XIX դարում՝ 1876 թվականին)³⁸: Հեքիաթում դարվիշի տված խնձորի կեսը թագավորն է կերել, մյուս կեսը՝ թագուհին: Ծնված երկվորյակներից ավագին տրվել է *Արմեն*, իսկ կրտսերին՝ *Ջարմեն* անունը: Ըստ դրա՝ նրանցից ավագը՝ Արմենը, լինելու էր ամպրոպային և արևմտյան երկվորյակը, իսկ կրտսեր *Ջարմենը*՝ արևայինն ու արևելյանը: Վերջինն արևի պաշտամունքին առնչվում է իր հրեղեն ձիով և փրկիչի իր դերով (կենդանացնում է չար կախարհի քար դարձրած մարդկանց և եղբորը՝ Արմենին): Ուրախությամբ որդիների վերադարձը դիմավորած ծեր թագավորը հրաժարվում է գահից, իսկ «ուրան հարստությունն էլ կես ա անըմ, կեսը տամ Արմենին, կեսն էլ՝ Ջարմենին, իշխանությունն էլ ուրանց տամ»³⁹:

Խաթունսիլի I-ի հիշատակած *Արմարուք* <arm-ar-uk բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ -ar-, հայերեն *այր* (հոգն. *ար-ք*) «տղամարդ» բառի սեպագրային գրանցումն է լինելու. հմմտ. *եղբայր* > *եղբարք*, *հայր* > *հարք*, *մայր* > *մարք*: Այս դեպքում **արմար*-ը իր կազմությամբ հիշեցնում է *այրուձի*, *այրնձի*, *առնուձի*, *առննձի* բառերը, որոնք նշանակում են «արք հեծեալք ի ձի. գունդ ձիաուրաց, հեծելագունդ, հեծելագոր»⁴⁰: Arm-ar-uk բառի վերջին բաղադրիչը, ըստ երևույթին, վերարտադրումն է հայ. -*ոյք* հոգնակիակերտ վերջավորության: Սրանով նշվում էր մարդկանց ինչ-ինչ խմբեր և առկա է հին հայկական տեղանուններում ևս. հմմտ. *Երերոյք*, *Կաղանկատոյք*, *Մոգոյք*, *Երիցկոյք* և այլն⁴¹: Ըստ այսմ, arm-ar-uk/**արմարոյք*՝ «կառամարտիկներ»:

Վարձկան կառամարտիկներ խեթական բանակում կային և՛ Հայասա-Ազիից և՛ Հայկական լեռնաշխարհի մանդա, սալա, խեմուա և այլ ցեղերից⁴²: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են եզիպտական որմնանկարները, որոնք խեթական բանակի զինվորներին պատկերում են տարբեր մարդաբանական տիպերով⁴³: Ի. Մ. Դյակոնովը, սալա և խեմուա ցեղերը տեղորոշում է Հայկական լեռնաշխարհում՝ Եփրատի և Վանա լճի միջև և կարծում, թե «Զիակառքերի միջոցով մարտ վարելու արվեստը Փոքր Ասիա կարող էր մուտք գործել՝ նաև շրջանցելով խուռիներին, օրինակ՝ Մանդա ցեղի կամ Սալա ցեղի նման ինչ-որ վարձկան զորքի միջոցով»⁴⁴: Հիշված ցեղերը Տարոնից էին, որովհետև նրանց ցեղային ավագանուց սերած հայկական նախարարական Մանդակունի և

³⁸ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. V, էջ 685-687:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 148:

⁴⁰ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. I, Երևան, 1979, էջ 99:

⁴¹ **Ստեփաննոսի Միւնէաց** եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, գլ. 2Գ, էջ 373, 374, 377:

⁴² **Պետրոսյան Ս.Գ.** Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն կառքերի և կառամարտիկների մասին // «ՎԷՄ. Համահայկական հանդես», 2014, 4, էջ 36: **Նույնի.** Ջարմայր նահապետի և «Քաղդեացոց» արքայացանկի մասին//«ԳՄ», հ. XVII, Գյումրի, 2014, էջ 59-61:

⁴³ Տե՛ս **Gurney O. R.** Hetyci, państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa. -1970, էջ 261, նկ. 56 a և 56 b:

⁴⁴ **Дьяконов И. М.** Предыстория армянского народа. Ереван. -1968. С. 43.

Մաղկունի/Սլկունի տոհմերը ժառանգական տիրույթներ ունեին Տարոնում⁴⁵ և, ինչպես Գր. Ղափանցյանն էր նկատել տալիս, նրանք տարոնցի լինելով են միասին հիշատակվում թե՛ Վաղարշակ թագավորի կողմից նախարարություններ հաստատելու ժամանակ (Խորենացի, Բ, ը), թե՛ Գահնամակում (47-րդ և 48-րդ գահերով), թե՛ Ջորանամակում («Արևմտյան դրան» 14-րդ և 15-րդ տեղերում)⁴⁶:

Մարտակառքի զինվորների զույգի՝ որպես աստվածային զորությամբ օժտված անձանց վերաբերյալ եղած պատկերացումները այնքան ամուր էին նստած մարդկանց ըմբռնումներում, որ հետագայում զույգերով էին պատկերացնում նաև նրանց փոխարինելու եկած հեծելազորայիններին: Ինչպես հնագետ Ս. Պոգրեբովան է նշում, ուրարտական բանակի հեծյալները, որպես կանոն, գործում էին զույգերով: Ջույգի մի զինվորը զինված էր լինում նետաղեղով, իսկ մյուսը՝ նիզակով ու վահանով⁴⁷: Նիզակը համարվում էր կայծակի և Ամպրոպի աստծու խորհրդանիշը, իսկ նետը՝ արևի ճառագայթի և Արևի աստծու:

Մարտակառքի զույգ ձիերը «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպի Քուռկիկ Ջալալիի նման նախ ծովածին ու երկրային են համարվել: Նրանց այդպիսին ըմբռնվելու հետևանք է Վանա լճի հակադրամիասնական ընկալված հյուսիսային ափի սեպագիր *Zisqu-(ni)* երկրանունը (*Zisqu* - < **Ձիուկ*, սեռ. հոլ. *Ձիուկոյ*) և հարավային ափի *Երեւարք* (հմմտ. *երիւար* «լավ ձի») գավառանունը⁴⁸: Դրանք անուններն էին Բզնունիքի հյուսիսային և հարավային հարևանների: Ծովածին ձիերի զույգը նաև երկնասլաց համարվելու փաստն է արձանագրել Հայոց Տիրան թագավորի ձիերի մասին գրույցը: Ըստ դրա՝ նրան «*ձիոց երկուց* լեալ. Թեթեւ առաւել, քան գՊիգասոս, երագութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակոխ, այլ օդագնացս համարէին. Յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն *իշխանի Բզնունեաց*՝ պարծեր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայն»⁴⁹: Միջնադարյան մեր ձեռագրերը Երկվորյակներ համաստեղությունը պատկերում էին մեկ մարմին և զույգ գլուխ ունեցող պատանու տեսքով, երբ շատ ավելի վաղ մեկ մարմին և ծայրերին հակադիր կողմեր նայող գլուխներով ձի է պատկերում ինչպես Գավառ քաղաքի Բերդի գլուխ հնավայրից պեղված կավե կնիքը, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի պեղումներից հայտնաբերված և Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում պահվող արձանիկը⁵⁰:

⁴⁵ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 344-346:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 281-282, 292, 294: Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Երևան, 1961, էջ 45-46; Капанцян Гр. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван. -1956. С. 136-137.

⁴⁷ Погребова М. Н. Иран и Закавказье в Раннем железном веке. Москва. -1977. С.138.

⁴⁸ Երևմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51:

⁴⁹ Խորենացի, Բ, կր:

⁵⁰ Միքայելյան Գ., Ուելիքուլի երկրի կենտրոնական կիկլոպյան ամրոցը // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, թիվ 1, էջ 119-132, նկ. 4; Herzfeld E., Iran in the Ancient East, «Archeological Studies presented in the Lowell Lectures at Boston», London-New York, 1941, p. 175, fig. 295 d.

Ամենայն հավանականությամբ, Հասուվան և Խախան եղել է երկմիասնական կառուցվածքով այն կազմավորումը, որի հիմքի վրա նույն այդ տարածքում հետագայում ձևավորվել էր Հայասան, որի և Ազիի միավորումով⁵¹ ստեղծվել էր երկմիասնական կառուցվածք ունեցած Հայասա-Ազի ցեղամիությունը⁵²: Կարելի է ենթադրել, որ հետագա Հայասայի միջուկը կազմած Հասուվա-Խախա միավորումը կարող էր ունենալ երկու կառավարիչ-ցեղապետեր՝ Հասուվան՝ Տարոնում Ամպրոպի աստծու երկրային փոխանորդ համարված զինվոր-արքան, իսկ Խախան՝ Բզնունիքում՝ Արևի աստծու երկրային փոխանորդ համարված քուրմ-արքան:

Հասուվա-Տարոնի և Խախա-Բզնունիքի միջև ամուր կապի մասին են, կարծես, խոսում ինչպես երկու երկրների՝ խեթական միաժամանակյա հարձակման թիրախ դառնալու, այնպես էլ նրանց երկուսի ցեղապետ-արքաների գերեվարման փաստը:

Եզրահանգում. ա. Եթե իր Տարեգրության ավարտական մասում Խաթունսիլի I-ը որպես Խախա երկրի երբեմնի հակառակորդ հիշատակում է Սարգոն (Šarru-ken) Աքադացուն՝ Միջագետքը միավորած և Հայկական Տավրոս արշաված առաջին բռնակալին, ապա նրա մեծ բանակին դիմադրած Խախա երկիրը միայն Բզնունիքը լինել չէր կարող: Ամենայն հավանականությամբ, դա եղել է Խախա-Բզնունիքի գլխավորած Հասուվա-Տարոնի և Վանա լճի շրջակա «Արևի աստվածության երկրների» միությունը՝ Խախա կենտրոնով: Այս միությունն ստեղծված էր լինելու Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանից (մ.թ.ա. XXIV դ. երկրորդ կես) առաջ:

բ. Այդ միության գաղափարախոսական հիմքը եղել է Արևի և Ամպրոպի երկվորյակ աստվածների՝ իշխող զինվորական և քրմական դասերի հովանավորների պաշտամունքը:

գ. Քննության առարկա նյութին վերաբերող հատուկ և հասարակ անունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանությունները մեկ անգամ ևս գալիս են հաստատելու Վանա լճին հարող տարածքների և հնագույն Տարոնի սեպագրային ժամանակաշրջանի բնակչության հնդեվրոպական-հայկական բնույթը:

դ. Նա՛ է եղել աշխարհակալ խեթական և ասորեստանցի թագավորների բանակների ավերիչ արշավանքներին դիմադրողն ու դիմադարձողը: Իսկ դրանք ի վերջո հաջողությամբ են ավարտվել շնորհիվ կառավարողների գլխավորած զինվորական և քրմական դասերի վերնախավերի կայուն դաշինքի:

⁵¹ Forger E. Hajaša-Azzi, «Caucasia». IX. 1931. S. 4.

⁵² Петросян С. Г. Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений // «Լրիբեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 3, էջ 77-87:

**ПРИВИЛЕГИРОВАННЫЕ СОСЛОВИЯ И КУЛЬТ ДРЕВНЕЙШЕГО
ТАРОНА И БЗНУНИКА**

Петросян С. Г.

Ключевые слова: *Хасува, Хаха, хеттский царь, колесничий, близнецы, бог Солнца, бог Грома, союз.*

Среди мелких стран Армянского нагорья хеттские источники упоминают также страну Хасува. Она охватывала ту часть южной Армении, где формировался армянский эпос «Сасна црер». Известно, что хеттский царь Хаттусили I (1650-1620 гг. до н. э.) завоевав Хасуву (позд. Тарон) и Хаху (позд. Бзнуник) пленил жителей в числе которых находились и вожди этих стран. Эти двое напоминают вождей Асувы (позд. Ереварк)-Пиайнару и Кукули, которых позже пленил другой хеттский царь – Тудхалиа II (1460-1440 гг. до н. э.). Подобно им напомним также Санасара и Багдасара из эпоса «Сасна црер», а в языческом Тароне божеств Гисане и Деметра. Известно, что в хеттских источниках XIII в. до н. э. люди из племен Армянского нагорья упомянуты как наемные воины ранее освобожденные от податей. Потомками этих племен (в частности Манда и Сала) являются и представители древнеармянских нахарарских (княжеских) родов Мандакуни и Салкуни, которые вместе упомянуты как в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци (II, 8), так и в древнеармянском «Гахнамаке» (47-ое и 48-ое места) и «Зоранамаке» (14-ое и 15-ое места). По соседству были также их владения в Тароне. Значит, и предки этих княжеских родов – племена Манда и Сала жили по соседству в этих же местах, т. е. в клинописной Хасуве.

Мы предполагаем, что царя страны Хасува считали не только человеком-воином, но также персонификацией бога Грома (ср. Санасар, Гисане), царя страны Хаха считали не только человеком – воином, но также персонификацией бога Солнца (ср. Багдасар, Деметр). Значит, союз стран Хасува и Хаха является важнейшим очагом формирования не только культа индоевропейских божественных близнецов, но и индоевропейского социального института двух вождей.

**THE PRIVILEGID ESTATES AND CULT OF THE ANCIENT
TARON AND BZNUNIQ**

Petrosyan S. G.

Key words: *Hasuva, Khakha, Hittite king, charioteers, twins, God of Sun, God of Thunder, union.*

The Hittite sources mention the country Hasuva was among three smaller countris situated on the Armenian Highland. The Hasuva occupied the part of Southern Armenia, where Armenian epos “Sasna Tsrer” was shaped. It is known that Hittite king Hattusili I (1650-1620 B.C.) captured of the countries Hasuva (next Taron) and Khakha (next BznunIQ), were taken as prisoners among whom there were 2 leaders of the countries. These 2 persons remind us of Piainara and Kukuli from country Asuva (next Erevarq): later other Hittite king Tudkhalia II (1460-1441 B.C.) taken as prisoner 2 leader of the this country. Like this remembers Sanasar and Baghdasar from “Sasna Tsrer”, also gods Gisane and Demetr from Taron. In the Hittite inscriptions of the XIII century B.C., the people from Armenian Highland were mentioned as the freelances earlier exempt from duties. The descendants of these tribes (included the Manda and Sala) are the representatives of ancient Armenian princely family Mandakuni and Salkuni. Together they are mentioned in the

“History of Armenia” by Movses Khorenatsi (II, 8), in ancient Armenian “Gahnamak” (47th and 48th) and “Zoranamak” (14th and 15th). So their possessions were in the neighbourhood in the Taron, hence the gencestors of these tribes – Manda and Sala, lived in the neighbourhood in the cuneiform Hasuva.

We assume that the king of Hasuva is reputed to be not only a warrior man, but an personification of the Thunder – God (compare Sanasar, Gisane) and the king of Khakha is reputed to be not only a warrior man, but an personification of the Sun-God (compare Baghdasar, Demetr). Mean the Union of ancient Hasuva and Khakha was one of tne most important lands of that time where Indo-European cult of godlike Twins and Indo-European social Institute of 2 leaders were shaped.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Եր., 1912:
2. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Եր., 1987:
3. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Եր., 1977, հ. III:
4. «Բառգիրք հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Ամալյանի, Եր., 1975:
5. Գրիգորյան Ռ., Գեղարքունիք, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», 14, Եր., 1983:
6. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963:
7. Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Եր., 1998:
8. Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 4, Ժայռապատկերներ», Եր., 1970:
9. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ. և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988:
10. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. X, Եր., 1967, հ. XIII, Եր., 1985:
11. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա», հատոր 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 1981:
12. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990:
13. Ղազարյան Ռ., Մուրսիլի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, «Խեթական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2013:
14. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Եր., 1961 .
15. Միքայելյան Գ., Ուելիքուխի երկրի կենտրոնական կիկլոպյան ամրոցը//«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, թիվ 1:
16. Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Եր., 1981:
17. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. I, Եր., 1979:
18. Պետրոսյան Ս., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստիտուտը// «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, թիվ 3:
19. Պետրոսյան Ս., Զարմայր նահապետի և «Քաղդեացուց» արքայացանկի մասին//«ՇՀՀԿ գիտ. աշխ.», XVII, Գյումրի, 2014:

20. Պետրոսյան Ս., Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն կառքերի և կառամարտիկների մասին// «ՎԷՄ. համահայկական հանդես», 2014, թիվ, 4:
21. Պետրոսյան Ս. Գ., Մուրսիլի I-ի արևելյան արշավանքի երթուղին//ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001:
22. Ստեփաննոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմություն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861:
23. Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմություն Հայոց, Բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Եր., 1987:
24. Քոսյան Ա. Վ., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Եր., 2004:
25. Авдиев В. И. История древнего Востока. Государственное изд-во политической литературы. Ленинград. -1953.
26. Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык. Москва. -1986.
27. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси. Т. I-II. -1984. Т. II.
28. Герни О. Р. Хетты. Изд-во «Наука». Москва. -1987.
29. «Древнегреческо-русский словарь». Т. I. Москва. -1958.
30. Довгяло Г. И. О характере наследования царской власти у хеттов в эпоху Древнего царства //«Вестник древней истории». Москва. -1964. № 1.
31. Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван. -1968.
32. «История древнего Востока». Под ред. В. И. Кузищина. «Высшая школа». Москва. -1979.
33. Капанцян Гр. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван. -1956.
34. Петросян С. Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений//«Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 3:
35. Погребова М. Н. Иран и Закавказье в Раннем железном веке. Москва. -1977.
36. Хачатрян В. Восточные провинции Хеттской империи. Ереван. -1971.
37. Ceram C. W. Le secret des Hittites. Découverte d'un ancien empire, Librairie Plon, Paris, 1955.
38. Forrer E. Hajaša-Azzi, «Caucasia», IX, 1931.
39. Gurney O. R. Hetyci, państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1970.
40. Herzfeld E. Iran in the Ancient East, «Archeological Studies presented in the Lowell Lectures at Boston», London-New York, 1941.
41. «Keilschrifttexte aus Boghazköi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft), Leipzig-Berlin, 1916-1926, X, 2 und X. Ռուսերէն թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Վ. Իվանովի (սե՛ս «Хрестоматия по истории древнего Востока». Часть первая. «Высшая школа». -1980.)
42. Piotrovsky B.B. Ourartou, «Archaeologia Mundi» Les Éditions Nagel, Genève-Paris-Munich, 1970.

Ընդունվել է՝ 29. 05. 2021

Գրախոսվել է՝ 11. 06. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
առաջատար գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.ru